

ЛИНГВОМАДАНИЯТШУНОСЛИК ВА АНТРОПОЦЕНТРИК БИРЛИКЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА УЛАРНИНГ ТИЛДАГИ ЎРНИ

Музаффарова Фарангиз Жўрахон қизи

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети магистратура талабаси

ORCID ID: 0000-0001-5324-41-62

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6811831>

Аннотация. Мақолада тилга маданият ва миллатнинг таъсир қилиши ва уларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги ҳақида сўз юритилган. Жумладан, бир тилни ўрганишда лингвомаданиятшуносликнинг ўрни беқиёсслиги таърифланган бўлиб бунда нафақат лингвомаданиятшунослик балки шу билан бир қаторда психолингвистика, когнитив тилишунослик ва прагма тилишуносликларнинг ҳам ўрни таъкидлаб ўтилган. Хар тилнинг марказида шахс бўлиб, усиз тил ҳам мавжуд бўлолмаслиги яъни антропоцентризм муаммолари кўриб чиқилган.

Калим сўзлар: лингвомаданиятшунослик, антропоцентризм, фразеологик бирлик, тилишунослик, қиёсий-тарихий, индивидуал тил.

ЛИНГВИСТИКА И ФОРМИРОВАНИЕ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И ИХ МЕСТО В ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматривается влияние культуры и нации на язык и их тесная взаимосвязь. В частности, описывается роль лингвокультурологии в изучении языка, при этом подчеркивается роль не только лингвокультурологии, но и психолингвистики, когнитивной лингвистики и прагматической лингвистики. Просмотрены проблемы антропоцентризма так как в основе каждого языка лежит человек и без человека язык не может существовать.

Ключевые слова: лингвомаданиятшунослик, антропоцентризм, фразеологические единицы, языкознание, сравнительно-исторический, индивидуальный язык.

LINGUISTICS AND FORMATION OF ANTHROPOCENTRIC UNITS AND THEIR PLACE IN LANGUAGE

Abstract. The article discusses the influence of culture and nation on the language and their close relationship. In particular, the role of linguoculturology in the study of language is described, while emphasizing the role of not only linguoculturology, but also psycholinguistics, cognitive linguistics and pragmatic linguistics. In addition, the article describes in detail the emergence, formation and development of the anthropocentric paradigm, which is one of the new trends in linguistics. The problems of anthropocentrism are reviewed, since every language is based on a person and without a person a language cannot exist.

Key words: linguoculturology, anthropocentrism, phraseological units, linguistics, comparative-historical, individual language.

КИРИШ

Тил маданият билан чамбарчас боғлиқ яъни йиллар қанчалик ўтгани сайин тил қанчалик ўзгарса маданият ҳам шунчалик ўзгаради ва ўсади, бирга ривожланади ва маданият айнан тилда ифодаланади.

Ушбу ғоя асосида XX асрнинг 90 - йилларида шаклланган тилшуносликнинг мустақил тармоғи деб ҳисоблаш мумкин бўлган янги фан – лингвомаданиятшунослик

пайдо бўлди. "Лингвомаданиятшунослик" атамаси сўнги ўн йилликда В.Н.Телиа бошчилигидаги фразеологик мактаб асарлари, Ю.С.Степанов, А.Д.Арутюнова, В.В.Воробёв, В.Шаклеин, В. А.Маслова ва бошқа бир қатор тадқиқотчилар асарларида жуда кўп маротаба тилга олинган ва тадқиқ қилинган. Агар маданиятшунослик инсоннинг ўз-ўзини англашни табиат, жамият, тарих, санъат ва унинг ижтимоий ва маданий мавжудлигини ўрганса, тилшунослик эса юқорида таъкидлаб ўтилган жихатларни тилда намоён бўлишини лингвистик томондан кўриб чиқади, лингвомаданиятшунослик эса унинг мавзуси сифатида ҳам тил, ҳам маданият билан ўзаро алоқада бўлиб уларнинг биргаликдаги маъносини ифодалайди. [10]

Муаллиф лингвомаданиятшуносликнинг асосий объектини "унинг фаолияти жараёнида маданият ва тилнинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсири ва ушбу ўзаро таъсирни ягона тизим яхлитлигида талқин қилишни ўрганиш" деб атайди ва ушбу фаннинг предмети "лингвистик алоқа тизимида такрорланган ва унинг маданий кадрларига асосланган жамиятнинг миллий шакллари" - "дунёнинг лингвистик расмини" ташкил этадиган ҳамма нарса. [4]

Лингвистик ва маданий объектларни ўрганиш семантика, сигматика, синтактика ва прагматиканинг бирлигидан иборат бўлган ва "уларга ҳақиқий лингвистик ва қўшимча лингвистик таркиб диалектик боғланган бирликлар сифатида яхлит қарашни" олишга имкон берадиган тизимли усул ёрдамида амалга оширилиши таклиф этилади.

Мулоқотга лингвистик-когнитив ёндашувдан фойдаланиш таклиф этилади, чунки бу унинг умумий лингвистик томонини ҳам, миллий жихатдан аниқланган таркибий қисмини ҳам таҳлил қилишга имкон беради. Бироқ, муаллиф этнопсихоллингвистика ва лингвомаданиятшунослик ўртасида аниқ бир чизик кўрсатмайди: уларнинг муаммоларининг умумийлиги тасдиқланган, Сепир-Уорф гипотезасига кўра иккаласининг пайдо бўлишининг назарий қисми ва тадқиқот усулларидаги фарқлар аниқланмаган.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Парадигма муаммоларни белгилаш модели ва уларни ҳал қилиш усуллари тўплами сифатида Т.Куннинг машҳур "илмий инқилобларнинг тузилиши" китоби 1962 йилда нашр этилганидан кейин тадқиқотчилар олдида пайдо бўлди (русча таржима 1977 йилда қилинган). Т.Кун парадигмани тадқиқот фаолиятида маълум бир билимлар тўплами ва тадқиқот объектига ёндошадиган илмий ҳамжамият сифатида кўриб чиқишни таклиф қилади. Маълумки, "тилшуносликда (ва умуман гуманитар фанларда) парадигмалар бир-бирининг ўрнини босмайди, балки бир-бирини тўлдириб, бир-бирининг келиб чиқишидан қатъий назар бирга мавжуддир".[14]

Биобарин, антропоцентрик парадигманинг шаклланиши инсон ва унинг маданиятидаги ўрни йўналиши бўйича лингвистик масалаларни ўзгартиришга олиб келди, чунки маданият ва маданий анъаналарнинг диққат марказида лисоний шахс барча хилма-хиллиги билан ажралиб туради бунда уни жисмоний, ижтимоий, интеллектуал, ҳиссий, шахснинг нутқи ва фикрлаши шулар жумласидандир. Ўзликнинг бу гипостазлари турли хил намоён бўлиш шаклларида эга, масалан, ҳиссий ўзини турли хил ижтимоий-психологик ролларда намоён қилиши мумкин. Бугунги кунда "ёрқин қуёш порлаши" каби ибора қуйидаги фикрларни ўз ичига олади: агар унга илмий жихатдан ёндошадиган бўлсак бу планеталарда бўладиган жараён сифатида тушунилади, аммо уни бошқа

томондан, яъни жисмоний шахс қуёш нурларининг фойдали таъсирини бошдан кечиради; менинг интеллектуал ўзлигим буни билади ва бу маълумотни суҳбатдошга юборади (мен ижтимоийман), унга ғамхўрлик қилади (ҳиссий); бу ҳақда унга хабар бериш, менинг оғзаки ўзлигим ҳаракат қилади. [12] Ҳар қандай шахс гипостазига таъсир қилиш орқали адресат шахсиятининг бошқа барча жиҳатларига таъсир қилиш мумкин. Шундай қилиб, лингвистик шахс мулоқотга кўп ўлчовли сифатида киради ва бу нутқий алоқа стратегияси ва тактикаси, коммуникаторларнинг ижтимоий ва психологик роллари, мулоқотга киритилган маълумотларнинг маданий маъноси билан боғлиқ. Инсон атрофдаги дунё ҳақида билиб олади, фақат илгари ўзини бу дунёдан ажратиб қўйган бўлса, у "мен" ни "эмас" бўлган ҳамма нарсага қарши чиқади. Бу, эҳтимол, бизнинг фикрлашимиз ва тилимизнинг тузилиши: ҳар қандай нутқни ўйлаш ҳаракати ҳар доим дунёнинг мавжудлигини тан олишни назарда тутди ва шу билан бирга субъект томонидан дунёни акс эттириш ҳаракати борлиги ҳақида хабар беради.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, шуни унутмаслик керакки, тилшуносликдаги антропоцентриқ парадигмани тадқиқотчи анъанавий тизимли парадигмада ишлаётган бўлса ҳам, этибордан четда қолдириб бўлмайди, боиси юқорида таъкидлаб ўтилганидек инсон барча нарсанинг марказидадир.

Тил ва маданият билан боғлиқ объектларга комплекс ёндашув зарурлигини англаш лингвомаданиятшуносликни маданият ва тилнинг ўз фаолиятида ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсирини ўрганадиган ва бу жараёни "уларнинг лингвистик (маданий) бирликдаги бирликларнинг ажралмас тузилиши" сифатида акс эттирадиган мураккаб илмий парадигма сифатида шакллантирди. Тизимли усуллардан фойдаланган ҳолда ва янги қадриятлар тизимини акс эттирувчи замонавий устуворликларга йўналтирилган таркиб" деб ҳисобласак муболаға бўлмайди. [4]

Лингвомаданиятшунослик тамойилларини шакллантириш ва ушбу парадигма усулларини апробация қилиш унинг диахроник алоқалари ва муносабатлари масалаларини лингвистик семантика, когнитив тилшунослик, этнолингвистика, тилшунослик каби фанлар билан синхрон кесмада фаол муҳокама қилиш пайтида амалга оширилади. Дунёнинг лингвистик манзараси, лингвокултура, логоэпистема, тушунча, лисоний шахс, дискурс, прецедент ҳодисалар каби тушунчаларни таҳлил қилиш бу борада самаралидир.

Лингвомаданиятшуносликнинг шаклланишида XX асрнинг иккинчи ярмида лингвистик белгининг ўта концептуал мазмунини ўрганишга, яъни маънонинг маданий таркибий қисмини, сўзнинг лексик фонини, маданий коннотатив компонентини, баҳолашни ўз ичига олган лингвистик тузилмаларнинг семантикасини таҳлил қилишга интилган лингвистик семантика муҳим рол ўйнади. [13]

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАСИ

Дунёнинг лингвистик манзараси концепциясини ишлаб чиқиш миллий-маданий семантикани аниқлаш нуқтаи назаридан жуда истиқболли бўлиб чиқди. Ю.Д.Апресяннинг қайд этишича, XX аср охирида назарий семантика "содда геометрия, макон ва замоннинг содда физикаси, содда этика, содда психология, содда анатомия соҳасидан турли даражада ривожланган дунё лингвистик расмининг бир неча бўлаклари" [3] бўлган. Бугунги кунда тилшуносларнинг аксарияти лингвистик дунёқарашларнинг миллий ва маданий ўзига

хослигини эътироф этмоқда. Бундан ташқари, уларда умумий ва ўзгарувчан қисмларнинг мавжудлиги кўрсатилади, бу одамлар ҳаёт жараёнида олган билимларининг уларнинг индивидуал ва ижтимоий тажрибасига боғлиқлигини ифодалайди. Масалан, Ўзбекистон Республикасида кўплаб миллат вакиллари яшашади. Хар бир миллатнинг ўзига хос жихатлари кўп ва бир биридан фарқ қилади албатта. Бироқ бизнинг ўлкамиздаги фуқароларнинг умумий маданий тушунчаси бир хил бўлиб кетган. Бунга оддий мисол қилиб халқимизнинг меҳмондўстлиги келтирсак бўлади. Бундан шуни тушунишимиз мумкинки, инсон яшаётган жойига, атрофидаги одамларга, минтақага қараб ҳам унда маданият шаклланади.

"Лингвокультура" атамаси билан ифодаланадиган тушунча, бизнинг фикримизча, лингвомаданиятшуносликнинг махсус мавзусини янада аниқроқ очиб беради, шу билан бир қаторда битта тилга эга бўлиш ва битта маданий жамоадаги социализация одамларни бирлаштириш мезонлари эканлигини кўрсатади. Бунда одамзодни бирлаштирадиган омиллар айнан маданият ҳисобланиши тушунтирилмоқда, бир-бирига яқин бўлган маданият одамларни янада яқинроқ қилиш имконини беради, аммо ҳозирги кунда одамлар қандай маданият қандай миллатдан бўлишидан қатъий назар уларнинг яқинлигини кўришимиз мумкин. Ушбу атамадан фойдаланганда биз нафақат дунё ҳақидаги билимларнинг алоҳида элементларини таркибий ташкил этишни назарда тутамиз, балки дунёқарашнинг ўзгармас қисми лингвистик ва маданий объектлар ўртасидаги муносабатлар тури билан белгиланишига ҳам эътибор қаратилиши жоиз деб ҳисоблаймиз.. Масалан, Т. Н. Снитко лингвокултурани "тил ва маданият ўртасидаги муносабатларнинг алоҳида тури, тил соҳасида ҳам, маданият соҳасида ҳам намоён бўлади ва тил ва маданият ўртасидаги муносабатларнинг бошқа турига, яъни бошқа лингвокултурага нисбатан идентификацияга бўйсунди" деб таърифлайди. [8]. Лингвокултура турли хил параметрлар (ҳудуд, мақом, жинс, ёш) билан ажралиб турадиган маданий ва лингвистик ҳамжамият ичида ўзгармас вазифасини бажаради. Бундан ташқари, маданиятнинг лингвистик константалари ёки тушунчалари шаклландиган ва ишлайдиган умумий муҳит сифатида қаралиши мумкин.

Баъзи олимларнинг фикрига кўра, лингвомаданиятшуносликни шакллантириш учун асос когнитив тилшунослик бўлиб, унда дунёнинг табиий тоифаланиши ва кундалик онгнинг хусусиятларини ўрганиш тўғрисидаги маълумотларга асосланган лингвистик-психологик йўналиш энг самарали ва истиқболли ҳисобланади. Асосий позиция "тил маълумотларини бошқа фанлардан, ҳиссий идрок ҳақида аллақачон маълум бўлган нарсалар билан бирлаштириш ва мувофиқлаштириш зарурати тўғрисида" деб ҳисобланади [6]. Кейинги ишларида Е.С.Кубряков когнитив-дискурсив сифатида когнитивизмнинг лингвистик-психологик версиясини белгилайди ва унинг ўзига хос хусусиятини "илмий билимларнинг когнитив парадигмаси ғояларини коммуникатив (прагматик, дискурсив) парадигма ғоялари билан синтез қилиш" деб атайди. Яъни бирон маълумот инсон онгига кириб келиши ва нима учун айнан сўзга тегишли сурат миямизда намоён бўлишини тушунтириш учун когнитив лингвистиканинг ўрни муҳимдир. Аввалига инсон маълумотни қабул қилади бунда у кўриш, эшитиш, таъмини татиб кўриш ва яна бошқа бир қатор йўллардан фойдаланган ҳолда маълумотни қабул қилади. Сўнг у маълумот категоризация босқичидан ўтади, яъни маълумот қайси турга тегишли ҳисстми,

маданиятми ёки тила оидми ва хоказо. Шундан сўнгина инсон онгида анализ бўлиб маълумотлар янада янгиланади ва инсон ўз хулосасини килади ва бу хулоса ижобий ёки салбий бўлиши мумкин.

Лингвомаданиятшунослик лингвистик тадқиқотларнинг етакчи йўналишларидан биридир. Бу тил руҳидан ёки тил менталитети билан боғлиқ баъзи ҳодисалардан келиб чиқади, нутқ алоқасини ташкил этишнинг миллий ва маданий ўзига хос қоидаларини ўрганади, тилда акс этган халқларнинг маънавиятини, бирлигини кўрсатади. Шу боис ҳам инсоннинг тилидан унинг маънавияти ёхуд маданиятини билиб олиш мумкин бўлади. Инсон тилни қандай ўрганган бўлса, қай тарзда қабул қилган бўлса унинг хар сўзида бунинг аксини кўришимиз мумкин. Бироқ, бир тилда хушмуомилалик деб қабул қилинган ходиса бошқа бир тилда бунинг акси яъни кўполлик деб қабул қилинган бўлиши эҳтимолдан нари эмас. Шу сабабдан агарда инсон она тилисидан бошқа тилни ўрганишни бошласа, фақатгина тилни эмас балки унинг маданиятини ҳам бир қаторда ўрганиб кетиши лозим. Келажакда ўрганган хорижий тилида суҳбатлашиши лозим бўлса ва маданиятини ўрганган бўлса у албатта ҳеч қандай кўрқувларсиз бемалол сўзлашалади. Аммо бунинг акси бўлганда биргина суҳбат жараёнида кўпгина тушунмовчилик келиб чиқишига сабаб ҳам бўлиб қолиши мумкин. Лингвомаданиятшуносликнинг ўрнини оддий суҳбат жараёнида ҳам қанчалар бекиёслигига яна бир бор амин бўлдик.

МУҲОКАМА

Тил дунёга маъно орқали киради, маъно антропоцентрик бўлмаган воқелик билан тилни боғлайдиган йўл. Лингвистик ҳодисалар ортида маълум бир социокултура мавжуд. Дунёнинг лингвистик расмининг орқасида дунёнинг ижтимоий-маданий манзараси ётади оғзаки тилдан ҳақиқатан ҳам фойдаланиш учун сиз лингвистик бўлмаган фактларнинг умумийлигини, тилнинг орқасида нима борлигини билишингиз керак. "Тил-маданият" муаммосига бўлган қизиқишнинг ортиб бориши "тил ва маданият" тушунчасининг терминологик инвентаризацияси доирасига киритилган тушунчаларни манбалари, параметрлари, тадқиқот усулларини аниқлаштиришни тобора долзарблаштирмоқда. барча гуманитар фанларнинг манфаатлари бирлашади, бу инсонни ўрганадиган фанлар ўртасидаги чегараларни бузадиган ўзаро фаолият ғоя, чунки одамни унинг тилидан ташқарида ўрганиш мумкин эмас. Тил миллий маданиятнинг асосий ифода шакли ва мавжудлигидир. Маданиятни маълум бир жамият нима қилиши ва ўйлаши деб таърифлаш мумкин. Тил одамлар қандай фикрда. Шунинг учун тил маданий ифода этишнинг амалга оширилган ички шакли, маданий билимларни тўплаш воситаси сифатида ишлайди.

Маданиятнинг асосий мақсади шахсни маънавий бойитиш воситаси бўлишидир. Инсон "маданият оламига" шўнғиб, моддий ва маънавий маданиятга хос кўпгина тилларни ўзлаштиради. Маданиятнинг миллий характери турли халқлар тиллари ва маданиятларининг ўзаро алоқасини, уларнинг ўзаро узвий фундаментал пойдевор – жаҳон маданияти, ютуқларига бойиб боришини назарда тутади. Бутун инсониятда маданият халқнинг яратилиши сифатида миллий (ўзига хос) ва умумий (халқаро) бирлигидир.

ХУЛОСА

Айтилганларни умумлаштириб, шуни таъкидлаймизки, лингвомаданиятшуносликнинг шаклланиши тил тадқиқотчилари учун кенг фаолият майдонини очди ва бир неча йўналишдаги "чорраҳада" гуманитар билимлар

муаммоларини ишлаб чиқишда янги истиқболларни очиб берди. Экстралингвистик маълумотларнинг жалб этилиши анъанавий тилшунослик имкониятларини кенгайтди. Шу билан бирга, тегишли соҳаларда (когнитив тилшунослик, прагматик тилшунослик, этнолингвистика) олинган натижалар тегишли талқин билан лингвистик ва маданий тавсифнинг зарур қисмини англатади.

Демак, антропоцентрик парадигма инсонни биринчи ўринга қўяди ва тил инсоннинг асосий таркибий хусусияти, унинг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Инсоннинг ақл-заковати, инсоннинг ўзи сингари, нутқни яратиш ва идрок этиш қобилияти сифатида тил ва тил қобилиятидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. Агар тил барча фикрлаш жараёнларига тажовуз қилмаса, агар у янги ақлий бўшлиқларни яратишга қодир бўлмаса, унда одам тўғридан-тўғри кузатиладиган нарсалар доирасидан ташқарига чиқмайди. Инсон томонидан яратилган матн инсон тафаккурининг ҳаракатини акс эттиради, мумкин бўлган оламларни қуради, фикр динамикасини ва уни тил воситаларидан фойдаланган ҳолда намойиш этиш усуллари акс эттиради.

Ушбу парадигма доирасида шаклланаётган замонавий тилшуносликдаги асосий йўналишлар когнитив тилшунослик ва лингвомаданиятшунослик бўлиб, улар "тилда маданий омилга ва инсонда тил омилига йўналтирилган" бўлиши керак [2]. Бинобарин, лингвомаданиятшунослик сўнги ўн йилликларда ривожланиб бораётган тилшуносликдаги антропоцентрик парадигманинг маҳсулидир.

Барча тилшунослик маданий ва тарихий мазмун билан йўғрилган, чунки унинг предмети маданиятнинг шарти, асоси ва маҳсули бўлган тилдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Артемева Е. Ю. замонавий сиёсий жараённинг Лингвокултурал компоненти (инглиз тилида сўзлашадиган давлатларнинг ўзига хос хусусиятлари). Автореф. дис. ... педагогика фанлари номзоди, Нижний Новгород, 2003
2. Ashurova D.U., Galiyeva M.R., Cultural Linguistics, Tashkent, UzSWLU, 2019
3. Апресян Ю.Д. XX охирида ички назарий семантика // Вол. 58. 1999. 4-сон.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. сўзнинг лингвистик ва маданий назарияси. Москва: Рус., 1980.
5. Воробев В. В. лингвомаданиятшунослик: назария ва усуллар. М.: РУДН, 2008
6. Кубрякова Е.С. дунёни туркумлаштириш: макон ва замон: илмий анжуман материаллари М.: Диалог - МДУ, 1997.
7. Маслова В. А. Лингвомаданиятшунослик. М.: Изд. центр академия, 2007
8. Снитко Т.Н. Ғарбий ва Шарқий лингвокултуралардаги юксак тушунчалар: филология фанлари доктори диссертацияси реферати. Краснодар, 1999.
9. Степанов Ю.С. Констанлар: рус маданияти луғати. 2-нашриёт, тўғирланган ва тўлдирилган. М.: Академ. лойиҳа, 2001.
10. Телиа В.Н. лингвомаданиятшуносликнинг асосий постулатлари , филология ва маданият: 2-халқаро конференция материаллари, 12-14 май 1999 йил.
11. Худойберганова Д.С. матннинг антропоцентрик тадқиқи, монография, 2013
12. Юлдашев А.Г., культурная коннотация в семантике идиоматических сложных слов в разносистемных языках, статья Вестник МГЛУ, 2015

13. Kuhn, T.S. *The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change*, 1977.